

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΡΦΥΡΑ

ΛΙΔΙΑΝ ΚΑΡΑΛΗ-ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Η πορφύρα, γνωστή και με άλλες ονομασίες όπως Βασιλική, Τύριος και Αυτοκρατορική, υπήρξε βαφή ιδιαίτερος πολύτιμη στην αρχαιότητα. Ήταν χαρακτηριστικό χρώμα των ενδυμάτων των βασιλέων και των υψηλά ισταμένων προσώπων του ιερατείου. Γι' αυτόν τον λόγο εκτιμήθηκε ιδιαίτερος από τους αρχαίους μέχρι και τους νεώτερους χρόνους και ήταν πάντοτε συνδεδεμένη με τη δύναμη και την εξουσία. Ο Άγγλος ποιητής Robert Browning αναφερόμενος σ' αυτήν την αποκαλεί "βαφή των βαφών".

Η χρήση της πορφύρας είναι γνωστή στα Ομηρικά Έπη. Θεωρείτο ευγενές, ιερό χρώμα και σύμβολο δύναμης των Θεών. Ο Δίας αναγνώρισε και έσωσε τον Περσέα χάρη στα πορφυρά του ενδύματα. Ο Θησεύς, για να αποδείξει στον Μίνωα την θεία του καταγωγή καταδύθηκε στη θάλασσα και αναδύθηκε στην επιφάνεια ντυμένος με πορφυρό ένδυμα. Η χρήση της πορφύρας συνεχίζεται στους γεωμετρικούς και κλασικούς χρόνους με ιδιαίτερη έμφαση στη Ρωμαϊκή περίοδο.

Στη Ρώμη η πορφύρα ήταν σύμβολο του ιερατείου, της πολιτικής και στρατιωτικής αρχής. Μεγάλη χρήση της γινόταν στη ζωγραφική, στο χρωματισμό κτιρίων, αγαλμάτων, βιβλίων καθώς επίσης και στον καλλωπισμό του γυναικείου προσώπου. Αυτή η πολύτιμη χρωστική συνεχίζει το ταξίδι της στο χρόνο ως σύμβολο δύναμης και εξουσίας.

Κατά την εποχή του Αντωνίνου οι πορφυροβαφείς της Φωκαίας στη Λυδία και της Ιεραπόλεως στην Φρυγία οργανώθηκαν σε σωματείο και ίδρυσαν εργαστήριο μαθητεύσεως απόρων νέων με την επωνυμία "Εργασία Θρεμματική". Από τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους ονομαστά για την παραγωγή πορφύρας ήταν η Ρόδος, η Κως, η Αμοργός, η Χίος και η Νίσυρος η οποία ονομαζόταν παλιότερα και Πορφυρίς. Σύλλογος πορφυροβαφείων υπήρχε και στη Θεσσαλονίκη. Στην υπόλοιπη Ελλάδα τα σπουδαιότερα κέντρα αλιείας και παραγωγής ήταν τα παράλια της Λακωνίας και της Κορινθίας. Τα νομίσματα δε της Κορινθίας είχαν την εικόνα της πορφύρας. Κέντρα αποτελούσαν επίσης η ανατολική παραλία της Ευβοίας και η παραλία της Αργολίδας. Στο λιμάνι της Ερμιόνης είχαν κατασκευασθεί τα υφάσματα του θησαυρού του Δαρείου, του οποίου κύριος έγινε αργότερα ο Μέγας Αλέξανδρος. Σύμφωνα με τον Πλούταρχο τα υφάσματα αυτά αντιπροσώπευαν ποσό 5000 ταλάντων.

Στην Ευρώπη σημαντικά κέντρα πορφύρας υπήρχαν στην Καλαβρία, τη Δαλματία, τη Σικελία και την Ίστρια. Οι έμποροι της πορφύρας ονομάζονταν πορφυροπόλεις.

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ

Οι ιδιότητές της εξετιμήθηκαν ιδιαίτερος από την αρχαιότητα μέχρι και τον 12ο αι.. Στους βυζαντινούς δε χρόνους το έντονο χρώμα της και η ταχεία βαφή των υφασμάτων με αυτό, έχαιραν ιδιαίτερης εκτίμησης. Η διαδικασία παραγωγής της ήταν ιδιαίτερα χρονοβόρα και το τελικό προϊόν άξιζε το βάρος του σε χρυσό. Ουγγαρικά και Χιτιπικά κείμενα του πρώτου ημίσεως του 14ου αιώνα αναφέρονται στην αξία της (STIEGLITZ 1979:19). Σύμφωνα με ιστορικές μαρτυρίες την εποχή του Διοκλητιανού υπολογίζεται ότι στοίχιζε 2500 αγγλικές λίρες η λίβρα. Κατά τον Αθήναιο η ασιατική πορφύρα κόστιζε όσο το βάρος της σε ασήμι.

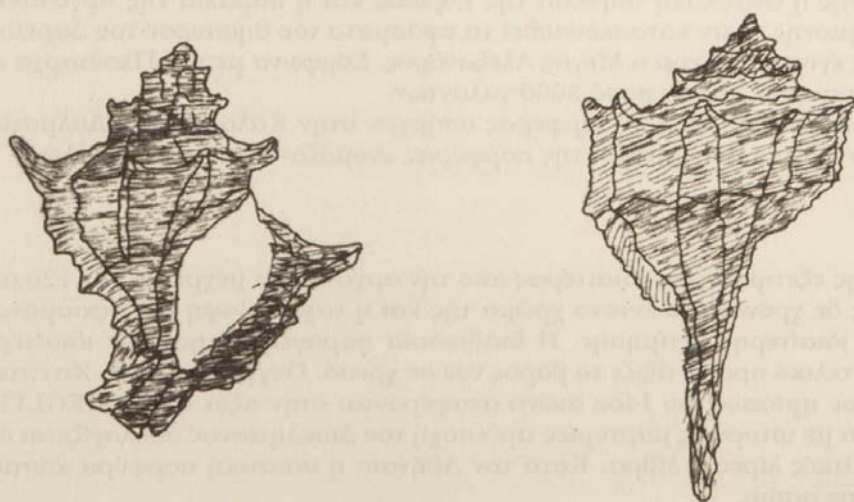
Το 1909 εντοπίστηκε και μελετήθηκε από τον Fried Leander η χημική της σύνθεση. Αποδείχθηκε ότι πρόκειται για 6,6 διβρωμινδικοτίνη: C16 HBr2 O2 N2 (FORBES 1956, 112-144). Η πορφύρα παράγεται από τον υποβράγχιο αδένα, που βρίσκεται στην

κοιλότητα του μανδύα ορισμένων ζώντων θαλασσιών οργανισμών. Γι' αυτό ο Όμηρος αποκαλεί τα πορφυρά υφάσματα αλιπόφυρα. Είναι πιθανόν η βαφή να εξακοντίζεται από το μαλάκιο και να χρησιμεύει ως αμυντικός μηχανισμός, όπως συμβαίνει με το μαύρο μελάνι στο χταπόδι και τη σουπιά.

Τα μαλάκια που χρησιμοποιήθηκαν στη Μεσόγειο για την παρασκευή της ήταν τα *Murex trunculus* (= hexarplex) και τα *Murex brandaris* (=bolinus). Μια τρίτη ποικιλία τα *Purpura haemastoma* (=thais) χρησιμοποιήθηκαν περιστασιακά. Πρόκειται για μαλάκια εδώδιμα, τα οποία μπορούν να χρησιμεύσουν ως δολώματα, κοσμήματα κ.ά. Το κάθε είδος από αυτά ζει σε ελαφρώς διαφορετικό οικολογικό περιβάλλον και το χρώμα που παράγουν ποικίλλει (Karali, 1988, 41-43; Reese 1985a, 1987b, 205-206). Ανάλογα με το είδος του μαλακίου, με την ποσότητα του ηλιακού φωτός και του αέρα, με την ύφανση και τον τύπο του υφάσματος καθώς και με τις πρόσθετες στερεωτικές ουσίες, οι αποχρώσεις του παραγόμενου χρώματος παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις. Το χρώμα ποικίλει από μπλε μέχρι μωβ, σκούρο κόκκινο, πορφυρό. Ο Πλίνιος αναφέρει ότι η πιο επιθυμητή απόχρωση ήταν αυτή που έδινε την εντύπωση πηγμένου αίματος {Pliny, IX 62, 127, 142, X 3, 4, 12, XXXI 130-131}.

Δολώματα τοποθετούνται μέσα σε καλάθια από λυγαριά για να προσελκύσουν τα μαλάκια. Στη συνέχεια το όστρεο αποχωρίζεται από τη σάρκα όπου βρίσκεται ο αδένας του μαλακίου. Τα μαλάκια συσσωρεύονται σε διευθετημένες κοιλότητες ανοιγμένες στο έδαφος. Εκεί αφήνονται να αποσυντεθούν για χρονικό διάστημα τριών ημερών. Η οσμή που αναδύεται από τους σωρούς των εκτεθειμένων μαλακίων είναι έντονη και πολύ δυσάρεστη. Στη συνέχεια τοποθετούνται μέσα σε δεξαμενές ή πίθους λίθινους ή μολύβδινους όπου προστίθεται νερό και το μίγμα θερμαίνεται για λίγο. Η όλη διαδικασία διαρκούσε 10 ημέρες. Χρειαζόταν 8000 γρ. σάρκας μαλακίου για την παρασκευή 500 γρ. χρωστικής ουσίας. Το τελικό προϊόν ήταν μια παχύρευστη υγρή βαφή. Στην αρχή άχρωμη έως υποκίτρινη, αποκτούσε έπειτα το περίφημο κόκκινο χρώμα με την έκθεσή της στον ήλιο και την επίδραση του ειδικού ενζύμου "Πορφυράση". Δώδεκα χιλιάδες όστρεα του είδους *Murex Brandaris*, παράγουν τόση βαφή όση χρειάζεται για να βαφεί μόνον ο περίγυρος ενός απλού ενδύματος.

Κατά τους Ελληνο-Ρωμαϊκούς χρόνους χρησιμοποιήθηκαν διάφορα υποκατάστατα βαφής. Σε πάπυρο βρέθηκαν συνταγές για την παραγωγή παρομοίων ουσιών (Lagercantz 1913). Αυτές οι απομιμήσεις παράγονταν από φυτά και από ορυκτές πηγές. Εντούτοις κανένα από αυτά τα υποκατάστατα δεν έβαφε τόσο γρήγορα και αποτελεσματικά όσο η αληθινή βαφή.

Τα είδη μαλακίων που χρησιμεύουν για την παραγωγή πορφύρας.

Σωρός από *Murex* από το Ακρωτήριο της Σαντορίνης.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ

Σύμφωνα με μια μυθολογική παράδοση (Πολυδεύκης-Όνομαστικόν Ι, 45) ο σκύλος του Ηρακλή, μασώντας ένα μαλάκιο πορφύρας βάφτηκε κόκκινος. Παρατηρώντας τον η νύμφη Φοινίκη ανακάλυψε τον τρόπο παραγωγής του πορφυρού χρώματος. Αυτό κατά τον Πολυδεύκη συνέβη επτά γενεές πριν από τον Τρωικό πόλεμο. Άλλοι μύθοι αναφέρονται στον βασιλιά Φοίνικα, αδελφό του Θηβαίου Κάδμου και της Ευρώπης, ο οποίος ίδρυσε την πόλη Τύρο όπου κατασκευάζονταν τα καλύτερα πορφυρά υφάσματα. Γι' αυτόν τον λόγο, ίσως, οι πρώτοι ιστοριογράφοι της αρχαίας Ελλάδας αναφέρονται στη λέξη *Φοίνιξ* με την έννοια του ερυθρού, αλλά χρησιμοποιούν την ίδια λέξη για το εθνικό όνομα "Φοίνιξ". Αναφέρουν επίσης όστρεα στις ακτές του Λιβάνου, σημειώνοντας ότι η ευρύτερη Συροπαλαιστινιακή περιοχή και ιδιαίτερα η Φοινίκη είναι χώροι παραγωγής πορφύρας ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους με κέντρα την Τύρο και την Σιδώνα. Οι Φοινίκες, παραγωγοί της Βασιλικής πορφύρας κατά την 1η χιλιετηρίδα π.Χ., ήταν και οι κύριοι έμποροι πορφυρών υφασμάτων. Όπου έφθαναν δημιουργούσαν κέντρα παραγωγής της, αφήνοντας πίσω τους σωρούς από όστρεα.

Νεώτερες θεωρίες απορρίπτουν τους μύθους και τις παραδόσεις που συνδέουν το όνομα των Φοινίκων με την ανακάλυψη της πορφύρας (Faure 1991, 311-313). Από γλωσσολογικής απόψεως υποστηρίζεται ότι η λέξη πορφύρα έχει άμεση σχέση με το ελληνικό ρήμα "πορφυρώ" που σημαίνει βράζω, μια γλωσσολογική μορφή του ελληνικού "φύρω". Αφορά δηλαδή "κάτι που πρόκειται να βράσει". Είναι γνωστό, άλλωστε, ότι τα υφάσματα πριν βυθιστούν στην υγρή βαφή της πορφύρας, έπρεπε να έχουν βράσει σε δυνατή φωτιά για αρκετές μέρες.

Από αρχαιολογικής απόψεως, υποστηρίζεται ότι προηγούνται οι κάτοικοι του Αιγαίου στη χρήση της πορφύρας. Πολύ πριν ο βασιλιάς Νιρμανδ ΙΙ της Ουγκαρτί στείλει στον βασιλιά των Χιτιτών Sournilouliouma Ι (περίπου 1370 π.Χ.) ένα σημαντικό αριθμό πορφυρών υφασμάτων, οι Μινωίτες της Κρήτης, των Κυθήρων και όλων των μινωικών εγκαταστάσεων στο Αιγαίο αλίευαν τα τρία συγκεκριμένα είδη μαλακίων. Τα κείμενα περί βασιλικών πορφυρών υφασμάτων τεσσάρων πινακίδων Γραμμικής Β' του 13ου αιώνα {Palaima, 1992, αρ. Καταλόγου L (7) 474} που βρέθηκαν στην Κνωσό, οι αναπαραστάσεις πορφυρών ενδυμάτων και τέλος η παρουσία οστρέων

Murex στην Κρήτη και το Αιγαίο υπήρξαν αφορμή για την υποστήριξη της άποψης ότι οι Αιγαιοπελαγίτες υπήρξαν οι πρωτοπόροι.

Παρ' όλ' αυτά οι ποσότητες των οστρέων που βρέθηκαν στις ελληνικές ανασκαφές είναι σχετικά μικρές και η απόσταση μερικών θέσεων από τις ακτές αρκετά μεγάλη, ενώ δεν έχουν εντοπισθεί συγκεκριμένες εγκαταστάσεις παραγωγής. Επιφανειακές έρευνες στο Κουφονήσι της Κρήτης (Bosanquet 1904, 321; Papadakis 1983, 58-65) αναφέρουν όστρακα αγγείων της ΥΜ περιόδου σε συνδυασμό με κάποιες εγκαταστάσεις και θραυσμένα όστρεα. Όμως τα αποτελέσματα μιας σύντομης επιφανειακής έρευνας δύσκολα μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως αρχαιολογικές αποδείξεις. Η στενή σχέση των Μινωτών με τη φύση και με τον κόσμο της θάλασσας είναι αποδεδειγμένη. Ο βαθμός όμως εκμετάλλευσής της δεν είναι πάντοτε γνωστός. Στην περίπτωση της πορφύρας δεν υπάρχουν περιορισμοί και δεσμεύσεις. Είναι σίγουρο ότι υπάρχουν γνώσεις για την τεχνική παραγωγής αλλά δεν είναι γνωστό κατά πόσο αυτή η παραγωγή ήταν βιοτεχνική.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ

Μοναδικό μέχρι σήμερα παραμένει κατάλοιπο πορφυροβαμμένου υφάσματος από την Σαρέπτα του Λιβάνου που βρέθηκε μέσα σε πρόχου και απετέλεσε αντικείμενο ανάλυσης. Ένας σωρός από όστρεα που βρέθηκαν δίπλα οδήγησαν στην υπόθεση ότι επρόκειτο για πίθο που χρησίμευε στη διαδικασία παραγωγής πορφύρας. Το σκουρόχρωμο απόθεμα του αγγείου υπεβλήθη σε σπεκτροσκοπήση και υπέρυθη ακτινοβολία. Η ανάλυση έδειξε ασυνήθιστα υψηλά επίπεδα βρωμίου και διβρωμιούχου ινδικού (λουλάκι) το οποίο είναι συστατικό της αρχαίας πορφυρής βαφής. Στη συνέχεια από το απόθεμα παρασκευάστηκε διάλυμα το οποίο παρουσίασε χημική συμπεριφορά βαφής προερχόμενη από δύο είδη Murex (trunculus και brandaris). Έτσι επιβεβαιώθηκε επιστημονικά το παλιότερο πορφυρό κατάλοιπο.

Στις περισσότερες παράκτιες εγκαταστάσεις των Μινών και αργότερα των Μυκηναίων βρίσκονται διάφορα όστρεα και πολλά του είδους Murex θρυμματισμένα. Συγκεκριμένα στην Κρήτη, στο Παλαίκαστρο (γύρω στο 1600 π.Χ. περίπου) υπάρχουν πολλά Murex αναμειγμένα με κεραμική της Μεσομινωικής και Υστερομινωικής περιόδου, επίσης στο ανάκτορο του Ζάκρου, στο Κουφονήσι, στον Μακρύγαλο, στον Μύρτο, στον Πύργο, στα Μάλια, στην Κνωσσό, στην Τύλισσο, στον Γιούκτα, στον Κορμό, στα Χανιά, στις Κυκλάδες, στο Ακρωτήριο της Σαντορίνης, σε μινωικά και νεότερα στρώματα, στα Κύθηρα, στις Πελοποννησιακές ακτές, στην Αργολίδα, στην Αττική, στην Αίγινα, στην Κύπρο, στην Τροία και πιθανότατα στις ακτές της Μικράς Ασίας.

Η εικόνα που παρέχεται από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα όσον αφορά στους πρώτους τόπους παραγωγής πορφύρας είναι η εξής:

1) *Μικρή ποσότητα οστρέων* (όμως χρειάζονται μεγάλες ποσότητες για την παραγωγή χρωστικής ουσίας).

2) *Murex sp. αναμειγμένα με διάφορα άλλα είδη* (η ανάμιξη αυτή καθιστά προβληματικό τον χαρακτήρα του αρχαιολογικού συνόλου, λόγω του ότι μόνον συγκεκριμένα είδη μαλακίων χρησιμοποιούνται για αυτόν τον σκοπό).

3) *Στην αρχαιολογική βιβλιογραφία έλλειψη λεπτομερούς περιγραφής της κατάστασης ευρέσεως των οστρέων Murex* (δηλ. αν είναι ακέραια, θρυμματισμένα κ.λ.π.) *στοιχείο σημαντικό επειδή είναι ενδεικτικό της χρήσεώς τους.*

4) *Εθνικιστικός χαρακτήρας των δημοσιεύσεων.* (Κάθε περιοχή την θεωρεί δικό της επίτευγμα).

Αναφορικά με τους αρχικούς χώρους παραγωγής πορφύρας, συναντώνται δυσκολίες στην αναγνώριση των περισσότερων εγκαταστάσεων. Ο εντοπισμός τους είναι συχνά επισφαλής. Πρόκειται συνήθως για αβαθείς κοιλάτιες σε παραθαλάσσιους βράχους (όπως για παράδειγμα συνοικία Μ στα Μάλια) όπου τα λίγα όστρεα θα μπορούσαν να είναι κατάλοιπα ποικίλων ενεργειών ή επιλογών (Chevallier 1975, 157-159; Karali προς δημοσίευση), όπως θραυσμένα όστρεα για την στερεοποίηση δαπέδων

οικιών, τροφικά κατάλοιπα και γενικά περιπτώσεις οστρέων που συνυπάρχουν με αντικείμενα αλιείας. Ιδιαίτερα όταν πρόκειται για κατοικημένο χώρο, πρέπει να ερευνηθεί η σχέση χώρου και ευρημάτων. Για παράδειγμα στην περίφημη Δυτική Οικία του Ακρωτηρίου της Θήρας βρέθηκαν μερικά όστρεα του είδους *Murex*, τόσο στον εσωτερικό όσο και στον εξωτερικό χώρο (Karali 1990, 413). Επίσης, σε γειτονικά κτίσματα πολυάριθμα θραύσματα από το ίδιο όστρεο, χρησιμοποιήθηκαν ως μονωτικά δαπέδων. Η Δυτική Οικία είναι κτίσμα πολυτελές, κοσμεύεται από τοιχογραφίες και διαθέτει αποχετευτικό σύστημα, στοιχεία που μαρτυρούν μέριμνα για την καθαριότητα του χώρου και την αποφυγή ρυπογόνων εστιών. Ωστόσο, δεν αποκλείεται λόγω του μεγάλου αριθμού οστρέων η παραγωγή πορφύρας σε άλλο σημείο του οικισμού. Ανάλογες εγκαταστάσεις είναι λογικό να ιδρύονται στην περιφέρεια, μακριά από την κατοικημένη περιοχή.

Από τη μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι η αρχή της παραγωγής πορφυρού χρώματος θα πρέπει να τοποθετηθεί σε φάση πρωιμότερη της Υστερομινωϊκής περιόδου. Τότε ακριβώς επιβεβαιώνεται η παρουσία της όπως μαρτυρούν και οι πινακίδες της Κνωσού. Παραμένει όμως αναπάντητος ο προβληματισμός σε ό,τι αφορά στη γένεση και στην έκταση της παραγωγής.

Το πορφύρο χρώμα είναι σήμερα συνθετικό, όμως προσελκύει πάντοτε το ενδιαφέρον και προβληματίζει παλαιότερους και νεότερους ερευνητές για την προέλευσή του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aloupi, E. - Maniatis, Y. - Papadelis, T. - Karali, L., «Analysis of purple material found in Akrotiri», in *Thera and the Aegean World III*, in Hardy D.A., Doumas C.G., Sakellarakis S.A., Warren P.M., vol. 1, 1990, p. 488-490.
- Bruneau, P.H., «Documents sur l'industrie delienne de la pourpre», *BCH* 759-91, 1978, vol. 102, 1979, p. 110, vol. 103, 1969, p. 83.
- Edey Maitland, A. et al, *The Sea Traders, The Royal Purple and how it was manufactured*, GL, New York 1974.
- Faure, P., «La pourpre, couleur des héros et des dieux», *L'histoire*, revue mensuelle, Société d' Editions Scientifiques, Paris février 1989, No 119, p. 92-95.
- Faure, P., «La Pourpre, Invention égéenne, Thalassa, L'Égée préhistorique et la mer», *Aegaeum* 7, Liège 1991, p. 311-313.
- Forbes, R.J., *Studies in Ancient Technology*, vol. 4, 1969, 114-122.
- Jackson, J., *The geographical distribution of the shell-purple industry*, *Memoirs Manchester Phil. Soc.* vol. LX, part. 2, No 7, 1916.
- Jullien, A., *Recherches sur les constituants et les propriétés de la pourpre*, *Ann. Sc. Franche - Compté.*, vol. 1, 1964.
- Κάραλη, Λ., «Πορφύρα: Μια πολύτιμη χρωστική της Αρχαιότητας», *Ανθρ. Αναλ.* 49, 1988, 41-43.
- Καρδάρη, Π., «Βαφή, βαφειά και βαφαί κατά την αρχαιότητα» *Hesperia* 43, 1947, 447-453
- Karmon, N. - Spanier, E., «Remains of a Purple Dye Industry Found at Tel Shiqmona», *Israel Exploration Journal* 38, 1988, 184-186.
- Reese, D.S., «The Mediterranean shell purple-dye Industry», *AJA* 90/2, 183, προς δημοσίευση.
- Reinhold, M., «History of Purple as a status symbol in Antiquity», *Latomus* 1-16, reviewed in *Nestor*, 1970.

SUMMARY

LA POURPRE: TEMOIGNAGE HISTORIQUE ET ARCHEOLOGIQUE

L. KARALI

La pourpre, matière colorante de diverses couleurs (allant du bleu au rouge foncé) est connue depuis l'Antiquité; elle apparaît déjà dans des textes d'Ougarit remontant au 14ème siècle av. J.C. Les Phéniciens et les Egéens en revendiquent la paternité. La production de cette teinture royale coûteuse, extraite d'espèces de mollusques particulières, était une procédure qui demandait du temps et des installations spéciales. Les données archéologiques provenant des fouilles, l'examen chimique des étoffes et l'étude des sources historiques nous permettent bien de connaître l'époque mais non le lieu de la première production. Il est cependant établi qu'à partir du Minoen récent, puis pendant l'époque classique, romaine et byzantine et jusqu'à nos jours, sous forme d'imitation ou, à présent, comme couleur synthétique, la pourpre a toujours fait l'objet de l'admiration de tous et a toujours été considérée comme un signe extérieur de richesse.